

DAVID HUME VE GAZALİ'DE NEDENSELLİK PROBLEMİ

*Abdurazzak DURSUN**

Öz

Bu çalışmada 18 yüzyıl İskoç filozofu David Hume ile 11 yüzyıl İran'lı İslam filozofu Gazalî'nin nedensellik problemi ile ilgili görüşleri açıklanmaya çalışılmıştır. Nedensellik genel olarak olay ve olguların birbirine belli bir şekilde bağlı olması, doğadaki her şeyin bir nedeninin olması veya her şeyin bir nedene bağlanarak açıklanabilecek olması, aynı nedenlerin aynı koşullarda aynı sonuçları vereceği iddiası, nedenle etki arasındaki bağlantının zorunluluğunu ifade eden ilke' olarak tanımlanmaktadır. Nedensellik problemi felsefe tarihi boyunca tartışılan bir konu olmakla beraber Gazalî, nedenselliği Allah'ın yüce kudretine ve alışkanlığa bağlamak suretiyle zorunlu bir durum olmadığını belirtir. David Hume ise nedenselliği alışkanlıklara ve eğilimlere bağlamak suretiyle farklı yöntemlerle Gazalî ile aynı sonuca varıp nedenselliği eleştirmiştir. Hem Gazalî hem de Hume, nedensellik konusunda benzer fikirlere sahip olsalar da anlama ve anlamlandırma açısından farklılıkları olduğu açıkça görülmektedir. Günümüzde de Hume ve Gazalî'nin etkilerinin önemli yere sahip olduğu bilinen bir gerçektir.

Anahtar Kelimeler: David Hume, Gazalî, Nedensellik, Düşünce, Neden-Etki, Alışkanlık.

Causality Problem By David Hume and Gazali

Abstract

In this article it is tried to clarify the thoughts of 18th century's Scottish philosopher David Hume's and 11th century's Iranian Islamic philosopher Gazalî's about causality problem. Causality is commonly being identified as "an event and the effects are interconnected to each other in a particular way, there is always a reason for anything in the nature or that everything can be explained by attributing to an event, the assertion that the same causes will give the same result at the same conditions or the principle, which states the obligation of the relation between the event and effect". Causality problem has been a topic of discussion throughout the history of philosophy. Gazalî explains causality as evitable by associating with the puissance of almighty God and habit. On the other hand, David Hume associated causality with habits and inclinations. So, he came to the same conclusion and criticised causality. Notwithstanding they had similar ideas, it is revealed that they are differences in terms of understanding and interpreting. At the present time, it is known that the effects of this two thinkers still have an important place.

Keywords: David Hume, Gazalî, Causality, Thought, Cause-Effect, Habit.

* Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi

Giriş

Nedensellik kavramı felsefe literatüründe çeşitli açılardan açıklanmaya çalışılmıştır. Örneğin Cevizci (2002:740) bu kavramı, bir şeyi değiştirmeye, bir fenomen ya da olayı meydana getirmeye yetili olan şey ya da koşul, yaratıcı etken; bir şeyi ortaya çıkartan, kendisi olmadan o şeyin kesinlikle varlığa gelemeyeceği şey; bir olayın ortaya çıkışı, varlığa gelişi, doğuşu için zorunlu ve yeterli olan ve o olaydan zamansal olarak önce gelen şey; bir olayın ortaya çıkışının yeter koşulu; sonucunun kendisinden zorunlu olarak çıktığı şey, durum, olay ya da fenomen olarak tanımlarken; Akarsu (1998:132) nedenle etki arasındaki bağıntı olarak tanımlamıştır.

Nedenle sonuç arasındaki ilişki, doğa olayları arasındaki nesnel ve zorunlu bağlantılar olarak ilk insanlar tarafından da fark edilmiştir. Örneğin güneş çıkınca toprak ısınıyordu. Bu durum, sıcaklığın (sonuç) güneşle (neden) ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bunun her zaman ve her yerde de böyle olduğunu ve hiç değişmediğini de görüyorlardı. Bu da, bu iki olay arasındaki ilişkinin zorunlu olduğunu gösteriyordu. İnsanların bu olguda hiçbir etkileri yoktu ve ne yapsalar bunun böyle olmasını engelleyemezlerdi. Yani bu ilişki nesnel idi. Öte yandan büyücülüğün bile insanların gözlemlerinden doğduğu ileri sürülmüştür. Örneğin yağmur yağmadan önce kurbağaların bağırsıklarını gözlemlen ilk insanlar, kuraklık günlerinde kurbağalar gibi bağırsarak yağmur yağdırmak için büyü yaparlardı; çünkü aynı nedenin aynı sonucu doğuracağına inanıyorlardı. Nedensellik ilişkisi giderek dinsel bir nitelik kazanmış ve ilkelerde olduğu gibi uzun bir süre inanç olarak kalmıştır. Doğadaki olayların düzenli ard ardaldığından gelecekte olacağını, geçmişte olanlara dayandığı fikri biçimlenmiştir. Bu düşünceden kadercilik anlayışı türemiştir. Mademki, sonra gelen ondan önce gelen tarafından belirlenmektedir, öyle ise önde gelen ve kendisinden daha önce gelence belirlenmiştir. Ve bu zincir ilk belirleyiciye kadar geri götürülmelidir (Hançerlioğlu, 1993:453).

Ne var ki olaylar arasındaki ilişkilerin bu ilkel serüveni bilimsel nedensellik anlayışına dönüşüncüye kadar daha pek çok evreden geçecektir. Bu yanlış uslaamlama düşlere, fallara v.b inanma gibi birçok boş inançlara da yol açmıştır. Antikçağ Yunan düşüncesinde nedenselliği sezen ve olaylar arasında nedensel bir bağlantı bulunduğunu ileri süren ilk düşünür Demokritos'tur. Sonra Aritoteles meydana gelen her şeyin belli bir şeyden meydana geldiğini söylemiş ve bu doğal düzenliliği mantıksal düzenliliğe dönüştürerek tümevarım yöntemini oluşturmuştur: Aynı nedenler aynı sonuçları doğurur (birinci öncül: nedensellik ilkesi) –sıcaklık madenleri genişletmiştir (ikinci öncül:deney), öyle ise sıcaklık daima madenleri genişletir (sonuç:bilimsel yasa). Oysa bu mantıksal vargının kesinliği de uzun bir süre tartışma konusu olmuştur. Belli sayıdaki deneyler ancak o belli sayıdaki deneylerle sınırlı sonuçları meydana koyabilir, belli sayıdaki deneylerden o belli sayıdaki deneylerin sınırını aşan genel sonuçlar çıkarılamaz. Güneş şimdiye kadar toprağı ısıttı diye onun yarın da toprağı ısıtacağını bilinemez. Tersine, güneşin şimdiye kadar toprağı ısıtması bir gün gelip toprağı ısıtmayacağını bilinmesini gerektirir (Hançerlioğlu, 1993:454).

David Hume'da Nedensellik

Hume, nedensellik anlayışını irdelemeye nedensellik ilişkisinin hangi izlenimden ya da izlenimlerden ortaya çıktığını sorarak yaklaşmaktadır. İlk olarak “nedenler” dediğimiz şeylerin hiçbir niteliği nedensellik düşüncesinin kökeni olamaz. Hume'un Treatise'de ortaya koyduğu ve tüm felsefi sistemine hakim olan genel yargısına göre, nedenin zorunluluğu için üretilmiş bütün tanıtımlar bir aldatmacadan başka bir şey değildir. Hume'u, oldukça katı olarak görülen bu yargıya ulaştıran sebep nedir? Bir filozof olarak Hume'un da ortaya koyduğu gibi felsefe tarihinde nedene dair ileri sürülmüş en önemli yargının “ var olamaya başlayan her şeyin, varoluşunun bir nedeni olduğu” dur. Bu genel oluşumun bir nedeni kural gibi tarih boyunca çoğunluk tarafından kabul edilmiştir. Bu kural öylesine yerleşip kabul edilmiştir ki, bu hususta herhangi bir tanıt verilmeksizin ya da istenmeksizin tüm zihinsel süreçlerde sorgulanmadan kabul edilmiştir. Peki, nedir bu yargının böyle sorgusuzca kabul edilmesinin nedeni? Hume'un bahsettiklerine göre kurulu olan, dudaklarda yadsınabilen ama gerçekte insanın yüreğinde kuşku duymasının mümkün olmadığı bir kural, yargı olarak kabul edilmektedir. Bilgisel açıdan bu ilkede sezgisel kesinliğe dair bir kesinlik bulunmamaktadır. Bunun nedeninin mutlak şekilde ortaya konulması gerekmektedir. Hume'a göre bu kesinlik, düşüncenin karşılaştırılmasından ve düşünceler aynı kaldığı sürece değişmez olan ilişkilerin keşfedilmesiyle gün yüzüne çıkmaktadır (Şekerci, 2009:133-134; Copleston, 1990:37).

Mesela birisine, önünde olmayan bir olgu sorununa, söz gelişi, bir arkadaşının şehir dışında ya da Fransa'da olduğuna neden inandığını sorarsanız, size bir sebep gösterir ve bu sebep de bir başka olgu olur; söz gelişi, arkadaşından aldığı bir mektup ya da onun daha önceki kararlarının veya verdiği sözlerin bilgisi... İssız bir adada bir saat ya da başka bir makine bulan birisi, o adada daha önce insanların bulunmuş olduğu sonucuna varır. Olgular hakkındaki bütün akıl yürütmelerimiz aynı yapıdadır. Ve her defasında ortada olan olgu ve ondan çıkarılan diğer olgu arasında bir bağ varsayılmaktadır. Bunları birbirine bağlayacak bir şey olmasaydı, çıkarım tümüyle temelsiz olurdu. Karanlıkta konuşan bir ses işitmemiz, bize bir kişinin orda olduğunu belirtir: Neden? Çünkü konuşma insanın doğal yapısının bir etkisidir ve ona sıkı sıkıya bağlıdır. Bu yapıdaki diğer bütün akıl yürütmeleri incelersek, bunların neden-etki ilişkisine dayandıklarını ve bu ilişkinin uzak ya da yakın, doğrudan doğruya ya da dolaylı olduğunu görürüz. Isı ve ışık ateşin birlikte ortaya çıkan dolaylı etkileridir ve bu etkilerden biri haklı olarak diğerinden çıkarılabilir (Hume, 1976:24).

Öte yandan ilk bakışta aynı hakikat, dünyaya gelişimizden bu yana bize aşına olan doğanın bütün olarak akışı ile yakın bir ilgisi bulunan ve parçaların gizli yapısı bağlantıları olmaksızın, nesnelere basit niteliklerine dayandıkları sanılan olaylar konusunda aynı apaçıklığı taşıymıyormuş gibi görünebilir. Bu etkileri, tecrübemiz olmaksızın, sadece aklımızın işlemesi ile bulabileceğimizi hayal etmeye yatkınsınız. Bize öyle gelir ki, bu dünyaya aniden gelseydik, bir bilardo topunun bir diğerine çarparak

ona hareket ileteceğini önceden çıkarabilirdik ve hakkında kesinlikle konuşmak için olayın meydana gelmesini beklemek zorunda kalmazdık. Alışkanlık bizi öylesine etkilemiştir ki, en kuvvetli olduğu yerde sadece tabii cahilliğimizi örtbas etmekle kalmaz, kendisini bile saklar, yalnızca en üst derecede olduğu için hiç yokmuş gibi görünür (Hume, 1976:25-26).

Ancak bütün tabiat kanunlarının ve cisimlerin istisnasız bütün işlemlerinin sadece tecrübe ile bilinebileceğine ikna olmamız için, aşağıdaki düşünceler yeterli olabilir belki. “Bize bir nesne gösterilse ve geçmiş gözlemlere başvurmadan bu nesneden ortaya çıkacak etki ile ilgili konuşmamız istense, sorarım size zihnin bu işlemde ne gibi bir yol izlemesi gerekir? Bu nesneye etkisi olarak yükleyeceği bir olayı uydurmak yahut tasavvur etmek zorunda kalacaktı ve gayet açıktır ki bu uydurma tamamen rastgele olmak durumundadır. Akıl en dakik inceleme ve yoklamalarıyla niçin sayılanda etkiyi bulamaz. Fakat etki-sebepten tamamıyla farklıdır. Dolayısıyla sebebin içinden çıkarılamaz. İkinci bilardo topundaki hareket birincisindekinden tamamıyla farklı bir vakadır ve birinde, diğeri hakkında en ufak ipucu veren bir şey yoktur. Bir taş yahut maden parçası havaya kaldırılıp dayanaksız bırakılınca hemen düşer; ama olayı apriori olarak ele alırsak, bu durumda, taş yahut madende yukarı yahut herhangi başka bir tarafa değil de aşağıya doğru bir hareket ideasını ortaya çıkaracak bir şey bulabilir miyiz? Ve belirli bir etkinin tecrübeye başvurulmadan ilk defa hayal edilmesi ya da uydurulması, her türlü doğal işlem konusunda nasıl rastgele ise aynı şekilde neden ile etki arasındaki onları birbirine bağlayan ve o nedenin işlemlerinden başka bir etkinin çıkmasını imkansız kılan düşünülmüş bir bağ ya da bağlantıyı da rastgele diye görmek zorundayız. Söz gelimi bilardo topunun düpedüz bir çizgi üzerinde bir diğer topa doğru hareket halinde olduğunu gördüğüm zaman dokunmalarının ya da çarpışmalarının sonucu olarak ikinci topta hareket olacağı tesadüfi olarak aklıma gelse dahi aynı durumda bu nedeni çok farklı olayın izleyeceğini kuramaz mıyım? Her iki top da büsbütün hareketsiz olamaz mı? Birinci top bir doğru üzerinde geri dönemez ya da ikincisinden herhangi bir doğrultu yahut yönde uzaklaşamaz mı? Bunlar, kurulabilir ve tutarlı sayıtlardır. O halde niçin diğerlerinden daha tutarlı ya da kurulabilir olmayan bir tanesini tercih ediyoruz. Hiçbir apriori akıl yürütme bu tercih için bize herhangi bir temel gösteremez” (Hume, 1976:26-27).

Nedensellik ile ilgili Hume şöyle devam etmektedir; “en cahil ve alık köylüler – daha daha, bebekler ve hatta vahşi hayvanlar – tecrübeyle gelişirler ve etkilerini gözleyerek doğal nesnelerin niteliklerini öğrenirler. Bir çocuk mumun alevine dokunmaktan acı duyumunu öğrenince, elini herhangi bir muma yaklaştırmamaya özen gösterecektir, duyuşsal nitelikleri ve görünüşü benzer bir nedenden benzer bir sonuç çıkacaktır. Çocuğun anlama yetisinin bu sonuca bir kanıtlama süreci veya bir akıl yürütme ile vardığını söylersiniz. Sizden haklı olarak, bu kanıtlamayı ortaya çıkarıp göstermenizi isterim; sizde böylesine yerinde bir talebi reddedecek herhangi bir mazeret ileri sürmezsiniz. Bu kanıtlamanın karışık ve anlaşılması güç olduğunu ve soruşturmanızı aşabileceğini söylemeye kalkmayın, çünkü bunun bir bebek için bile apaçık olduğunu

itiraf etmiş bulunuyorsunuz. Böylece, bir an duraksarsınız veya düşündükten sonra ortaya karmaşık ve derin bir kanıtlama koyarsınız bir anlamda sorudan vazgeçmiş, geleceğin geçmişe benzeyeceğini sanmamıza yol açan ve bizi görünüşte benzer olan nedenlerden benzer etkiler beklemeye götürenin, akıl yürütme olmadığını itiraf etmiş olursunuz. Öyle bir kimse düşünelim ki, en güçlü akıl ve düşünme yetileriyle donanmış olarak bu dünyaya birden bire gelsin: Nesnelerin sürekli olarak ard arda gelişinin ve birbirini izleyen olayları hemen gözleyecektir, ancak bundan öte bir şey bulamayacaktır. Başlangıçta herhangi bir akıl yürütme ile neden ve etki ideasına ulaşamayacaktır: Çünkü bütün doğal işlemlerin yapıcıları olan güçler, hiçbir zaman duylara gelmezler ve belirli bir durumda belirli bir olay bir başkasından önce geliyor diye, birinin neden ötekinin etki olduğu sonucunu çıkarmak, akla uygun bir şey değildir. Bunların bir araya gelmeleri rastgele ve geliş güzel olabilir. Birinin ortaya çıkmasından öbürünün varoluşunu çıkarsamak için bir sebep olmayabilir. Tek kelimeyle böyle bir kişi, hiçbir zaman daha çok tecrübe edinmeksizin herhangi bir olgu sorunu konusunda tahminini veya akıl yürütmesini kullanamayacak; belleğinde ve duylarında dolaysız olarak bulunanın ötesinde hiçbir şeyden emin olamayacaktır (Hume, 1976:34-36).

Aynı şekilde, bu kişi daha çok tecrübe edinmiş ve benzer nesne veya olayların hep birbirine bağlı olduğunu gözleyecek kadar uzun bir zaman dünyada yaşamış olsun. Bu tecrübenin sonucu ne olur? Bir nesnenin ortaya çıkışından öbürünün varoluşunu çıkarır. Ama tüm tecrübesiyle, nesnenin öteki nesneyi ortaya çıkarmasındaki gizli gücün bir ideası ya da bilgisini yine de edinmemiştir; onu bu çıkarsamayı yapmaya götüren, herhangi bir akıl yürütme süreci de değildir. Ancak yine de kendini bu çıkarımı yapmaya mecbur hisseder: Ve bu işlemde anlama yetisinin bir yeri olmadığını görse de, yine aynı düşünce yolunu izleyecektir. Bu kişinin böyle bir sonucu oluşturmasını belirleyen bir başka ilke vardır (Hume, 1976: 37).

Bu ilke alışkanlık ya da huydur. Çünkü belirli bir edim ya da işlemin tekrarlanması, herhangi bir akıl yürütme ya da anlama süreci tarafından gerektirmeksizin aynı edim ya da işlemi yeniden yapma eylemini doğuruyorsa, her zaman bu eğilimin alışkanlığın etkisi olduğunu söyleriz. Bizi daha ileriye götürmedikleri için yetilerimizin darlığından sızlanmamız gerekmez; bu kadar yürüyebilmiş olmamızda yeterlidir. Ve şurası kesindir ki, iki nesnenin sürekli bir aradalıklarından sonra -söz gelişi ısı ve alev, ağırlık ve katılık- biri ortaya çıktığından dolayı öbürünü beklememizi belirleyen sadece alışkanlıktır, dediğimizde; doğru olmasa da, hiç olmasa anlaşılır bir önerme ortaya sürmekteyiz. Hatta öyle görünüyor ki, binlerce durumdan yaptığımız bir çıkarıma onlardan hiçbir bakımdan farklı olmayan bir tek durumdan neden yapamadığımızı açıklayan tek hipotez budur. Akıl tek bir daire üzerinde durarak çıkaracağı sonuçlar evrendeki bütün daireleri gözden geçirerek çıkaracaklarının aynıdır. Fakat hiçbir insan, bir cismin bir başka cismin çarpmasıyla harekete geçirilmesini bir tek defa görerek, başka bütün cisimlerinde benzer bir darbe ile hareket edeceğini çıkarıyamaz. O halde tecrübeden doğan bütün çıkarımlar akıl yürütmenin değil alışkanlığın etkileridir (Hume, 1976:38).

Sonuç olarak Hume, alemdeki nedensellik ilkesiyle alışkanlık arasındaki farklılığı ortaya koymaktadır.

Gazali'de Nedensellik

Gazali'ye göre dünyada ne olursa olsun, Allah'ın iradesiyle olmaktadır. Allah'ın iradesinin nasıl tecelli ettiğini ise şöyle açıklamaktadır: Allah, önce hikmetiyle etkileri olabilecek sebepler oluşturmaktadır. Allah'ın hikmetli kuralları, mutlak ilk düzeni ve her an ortaya çıkan ezeli işleri göstermektedir. Gazali, Allah'ın sebepliliğinin temelini oluşturduğundan, yani sebeplerin sonuçlarını meydana getirdiğinden ve Allah'ın planı hangi aletle ilgili ise planı gerçekleştirmek için onu kullanacağından bahsetmektedir. İkinci aşamada Allah kıyamete kadar ne yok olacak, ne de değişecek sabit, değişmez, mutlak ve temel sebepler inşa eder. Bunlar yedi sema, yeryüzü, yıldızlar, semavi katmanlarıdır. Gazali, bu aşamayı bir birini takip eden mutlak sebeplerin, mutlak düzeni olarak isimlendirmektedir (Abrahamov, 2009: 121).

Takdir edilmiş olayların hiç biri ne öne geçmekte ne de geri kalmaktadır. Yani sebepleri hazır olduğu zaman zorunlu olarak meydana gelirler ve takdir edilen miktarda olurlar. Her şey Allah'ın takdirine uygun olarak meydana gelir. Allah dünyada meydana gelen her şeyin ilk sebebidir. O dünyaya doğrudan müdahale etmektedir. Gazali iki hareket tarzından meydana gelen iki çeşit sebebi birleştirmektedir. Allah ilk sebeptir ve O'nun fiili, O'nun anlık iradesinden kaynaklanmaktadır. Diğer sebepler Allah'ın yarattığı ve yürürlükte tuttuğu tabiatlarından gelen bir zorunlulukla olduğu kadar Allah'ın dolaylı eylemiyle harekete geçerler (Abrahamov, 2009: 123-124).

Gazali, genel olarak sebep-etki olarak tartışılan gözlemlenebilir şeyler arasındaki ilişkiye değinmektedir. Gazali neden ve etki arasındaki ilişkinin varlığını eleştirmemekte, ona yüklenen zorunluluğa karşı çıkmaktadır. Halbuki O'da bu alemde gözlemleyebildiğimiz şeyler arasında belirli bir düzeni olduğunu, mutlak irade ve kudret sahibi bir Allah'ın başı bozuk her an değişen belli bir kuralı olmayan bir alem ortaya koyduğunu kabul etmez. Gazali'nin adet teorisiyle açıkladığı sistemde Allah, nadirde olsa bu düzeni bazen belli amaçlar için kesintiye uğratabilmektedir. Fail fiil ilişkisi açısından baktığımızda Gazali de ontolojik sistemin tepesinde, diğer varlıkları inceleyen olarak Allah'ı kabul etmektedir. Lakin o epistemik ve ontolojik olarak deterministik bir alem ve bilgi imkanını işaretleyen zarurilik düşüncesine karşı çıkmaktadır. Gazali herhangi bir zorunlu ilişkiyi inkar ederek başlamakta ve bu itirazını desteklemek amacıyla tamamıyla epistemolojik bir argüman ileri sürmektedir. Gazali böyle yaparak, cansız varlıkların fail olmadıklarını ve nedensel eylemin sadece fiilleri iradi olan Allah'a mahsus olduğu şeklinde Eş'ari öğretisini desteklemektedir. Bu öğretiye göre, ister doğrudan olsun, ister melekler vasıtasıyla olsun, ortaya çıkan her şey Allah'ın eseridir. Sonuç olarak, Gazali için önemli olan tek şey Allah'ın mutlak irade ve kudretidir. Bunu zora sokacak her düşünce ona göre kesin bir şekilde reddedilmedir (Türkben, 2012: 91; Şekerci, 2009: 95).

Gazali hayatı boyunca felsefe ve İslam arasındaki gerginliği gidermeye çalışmış ve teolojiji felsefi bakımdan savunmada kayda değer bir başarı sağlamıştır. Gazali'nin Farabi ve İbni Sina gibi felsefecilerin düşüncelerini çürütmek amacıyla nedensellik konusunda karıştı çıktığı görüşlerden biri şudur; neden ve sonuç arasındaki gözlenen bağlantı mantıksal zorunluluğa sahiptir ve sonucun nedensiz ve nedenin sonuçsuz var olması mümkün değildir. Ancak Gazali bunun bir alışkanlık olduğunu da belirterek "alışkanlık sonucu olarak sebep ile sebepli arasında var olduğu inanılan ilişki bize göre zorunlu değildir." Bunlardan birini kabul etmek ya da reddetmek zorunlu olarak diğerini de kabul etmeyi yahut reddetmeyi gerektirmez (Yazıcı, 2010: 1145).

Gazali'ye göre alışkanlık sonucu olarak birinin sebep diğerin sonuç olduğuna inanılan iki şeyden birinin, diğerinin yanında bulunmasının zorunlu bir durum olmadığıdır. Bu durum, art arda gelen bütün ikili şeyler için böyledir. Bunlardan birinin ispatı diğerinin ispatını içermediği gibi, birinin zorunlu olarak gelmesi diğerinin de zorunlu olarak gelmesini içermez. Bundan dolayı birinin varlığı diğerinin varlığını zorunlu kılmadığı gibi birinin yokluğu diğerinin yokluğunu da zorunlu kılmaz. Toklukla yemek yemek, yanmakla ateşe dokunmak, susuzluğun giderilmesi için su içmek, iyileşmek için ilaç almak vb. yan yana bulunan sebep-sonuç olarak algılanan durumlar arasında akli bir lüzum ve zorunluluk yoktur. Bunlar birinin diğerinin yanında bulunmasını, aslında biri diğerinden ayrılmayacak şekilde zorunluluğa değil, Allah'ın yaratmasıyla olur. Hatta yemek yemeden karnının doymasını yaratmak vb. yan yana olan şeylerinin biri olmadan diğerinin olması Allah'ın kudreti dâhilindedir. O'na göre, filozoflar ise bunun imkânını kabul etmemektedirler (Gazali, 2002: 181).

İmam Gazali bu konu hakkındaki fikirlerini ateş ile yakma arasındaki ilişkiyi sorguladığı bir örnekte açıklamaya devam eder. O, filozofların ateşe yaklaştırılan pamuğun yanmasından hareket ederek, bu durumda ateşin sebep, pamuğun yanıp kül olmasının ise sonuç olduğunu ve aradaki yanma ilişkisinin zorunlu olduğu yönündeki düşüncelerine karşı çıkar. Zira ona göre bu örnekte yanma sonucunu gerçekleştiren ateşin kendisi değil, Allah'ın iradesidir. Ateş, kendisine yaklaştırılan nesneyi yakmayı ya da yakmamayı seçebilecek bir sebep olmayıp cansız bir maddedir. Bu sebeple yüce Allah yanma olayını ya melekleri vasıtasıyla yahut vasıta kullanmadan kendisi yapar. O, bu örneğin arkasından, 'o halde ateşin fail olduğunun kanıtı nedir?' diye sorar. Filozofların bu konuda ateşin dokunduğu anda yaktığını gözlemiş olmalarından başka hiçbir kanıtları yoktur. Oysa ki, ateşin yaktığını gözlemiş olmak, sadece yanma olayının pamuğun ateşe yaklaştığı esnada gerçekleştiğini gösterir, yoksa bunun ateş tarafından yapıldığını göstermez (Demircioğlu, 2008: 116-117).

Gazali, filozofların, mucize hakkındaki görüşlerini eleştirmektedir. Ona göre, mucize hakkındaki düşünceleri matematikte varılan sonuçlar gibi zorunlu değildir. Çünkü yanmanın faili ateş değil, ya melekler vasıtasıyla ya da doğrudan doğruya pamuğu karartarak, bölümlerine ayırarak, onu kül haline getiren Allah'tır. Zira ateş cansızdır, cansız bir şeyin gerçekten fiili olamaz. Ateş ile pamuğun her karşılaşma-

sında yanması tecrübesi ise bir kanıt değildir. Çünkü tecrübe sadece ateş ile yanma arasında meydana geldiğine delalet eder, yoksa yanmanın ateşten dolayı meydana geldiğine delalet etmez. Çünkü Allah'tan başka hakiki fail ve illet yoktur. Bir şeyin bir şeyle bulunması o şeyin diğer şey yüzünden meydana geldiğini göstermez. Eş zamanlı olaylar arasında, her zaman bir neden sonuç münasebetinden söz edilemez. O halde ölümlerin dirilmesi, asanın yılanı dönüşmesi mümkündür. Zira madde çeşitli suretleri kabul eder. Bu kabul ediş olageldiğine göre uzun bir müddet icap eder, oysa ki, bu müddetin çok kısa olup mucizenin doğması Allah'ın kudreti dışında değildir. Çünkü Allah imkânsız olan her şeye kadirdir. Doğada görülen art ardalık zincirleri ve doğa olayları zorunlu ve gerekli değil, mümkündür. Gazali'nin reddettiği şey, sebeple sonuç arasındaki bağ değil, bu bağdaki zorunluluk ideasıdır. Gazali alışkanlığa aykırı olmak kavramı ile çelişme kavramını birbirinden ayırarak ve mümkünün varlığı yokluğunun zorunluluğuna kanıt değildir diyerek mucizeyi meşrulaştırmıştır (Vural, 2004: 78-79).

Nedensellik bağlamında ele alınması gereken konulardan biri de Farabi ve İbn-i Sina'nın öncülüğünde gelişen "Sudür" teorisidir. Sudür, kainatın çeşitli varlıklar sebebiyle oluştuğunu savunan felsefi bir anlayıştır. Bu teoriye göre evrenin yaratılması Allah'ın özgür iradesi ile oluşmuştur. Bu yaratmada bir sürecin gerekliliği vardır. Tıpkı ışık kaynağından ışığın yayılması veya gülden kokunun yayılması gibi. Sudür anlayışına göre Tanrı kendisinden hiçbir şey eksiltmeden "sudür" etmektedir. Onlar Tanrı ile maddi alem arasında 'akıl' adını verdikleri bazı manevi varlık katmanları vardır. İslam aleminde büyük yankı uyandıran bu teori İmam Gazali tarafından eleştirilmiştir. Gazali âlemin Allah'ın yapısı olduğunu, Sudür fikrinin üç yönden olmayacağını savunmaktadır. İlki Fail Yönden; failin kesin bir irade sahibi olması gerekir. Filozoflara göre Allah'ın hiçbir sıfatı olmadığından, buyuran da olamaz. Bu yüzden Allah'tan çıkan şey, zorunlu olarak Sudür etmektedir. İkincisi ise Fiil Yönünden; alem ezeldir. Fiil ise olaydır. Üçüncüsü de Fiil ile Fail Arasında Ortak Olan Nispet Yönünden; Filozoflara göre Allah her bakımdan birdir. Bir olandan sadece bir çıkabildiğine göre, alem ise birçok şeyden meydana geldiğine göre, alem Allah'tan nasıl çıkmış olabilir? Gazali öne sürdüğü bu üç yaklaşım Sudür teorisini çürütme niteliğindedir. Farabi ve İbn-i Sina, Müslüman kimlikleriyle Allah'ın evreni ezeli yaratıcısı olduğunu inkar etmemişlerdir. Fakat onlar kainatın Tanrı tarafından geçmişteki belirli bir zamanda sırf yokluktan yaratmadığını savunurlar (Ayçiçek, 2012: 16-17).

Eğer nedensellik bağlamında sudür teorisine bakacak olursak, alemde var olan her şeyin bir nedeninin olduğunu veyahut olmadığını kabul etmek durumundayız. Bir neden varsa, o zaman onunda bir nedeni olması gerekir. Bu neden ve nedenli arasındaki ilişki ya sonsuza kadar gidecek veya bir yerde sonlanacaktır. Bu durumun sonsuza kadar gitmesi Gazali'nin tüm suçlamalarına rağmen filozoflarca kabul edilen bir durum değildir. Çünkü sudür teorisinde de açıklandığı gibi aslında bu süreç nedeni olmayan ilk ilke ve neden olan Tanrı'da son bulmaktadır. Sudür teorisinin sonuçlarından olan konulardan biri de teorinin yapısına işlemiş olan ontolojik nedensellik

içerisindeki Hristiyan şüpheci tavidir. Bu tavrın doğal bir sonucu olarak Tanrı'nın irade ve kudreti ortadan kalkmakta ve yaratma fiiline eksiklik gelmektedir. Gazali'ye göre Allah dilediği zaman var eden, istediği zaman da yok edendir. Fakat Gazali'ye göre sudür teorisini ortaya koyan filozoflar, Allah'ın alemi irade ve seçmesi ile değil zatının gereği olarak doğal ve zorunlu bir şekilde yarattığı fikrindedir. Bu doğrultuda, ışığın güneşten çıkması gibi her şey O'nun zatının gereği olarak var olmuştur. Nasıl ki, güneş ışığını, ateş de ısını engelleyemiyorsa, bir anlamda Allah'da fiillerinin meydana gelmesine engel olamaz (Şekerci, 2009: 73-74).

Sonuç

Her olayın bir nedeni olduğunu, aynı koşullar altında aynı nedenlerin aynı sonuçları doğuracağını dile getiren ilke olarak da tanımlanabilen nedenselliğe ilişkin ilk eleştiri Gazali'den gelmiştir. Gazali, İslami bir endişe ile maddenin ezeliğini gerektiren bir nedensellik anlayışına karşı çıkmıştır. Bunun yanında Tanrı'nın iradesini sınırlandıran Südür Nazariyesi'ne de yine aynı kaygı ile karşı çıkmıştır. Gazali gerekçe olarak da sözü edilen nedenselliğin sadece bir gözlem olduğunu ve gerçek nedenin Tanrı'nın kendisinin olduğunu ileri sürmüş ve bunu örneklerle açıklamıştır. Gazali nedensellik eleştirisini, Meşşai filozofların görüşleriyle, İslam anlayışının ters düştüğü ve çeliştiği yaklaşımı üzerine kurmuştur (Gecegider, 2011: 29).

Hume'un epistemolojisi, izlenim, tasarım ve oluşum basamaklarından oluşurken, deneyden önce oluşan sonucun zorunlulukla bilinmeyeceği anlayışı ile nedenselliği eleştirir. Ve sonuç olarak şüpheciliğe düşer. Hume'a göre kavramlarımız deneyden gelir. Deney ise bireysel olguyu dile getirir. Tek tek olgulardan çıkan sonuçları genelleştirmekle yasalara varırız. Ancak genelleştirmek güvensiz bir şeydir. Hume'a göre neden sonuç bağlantısı kavramının kaynağı sayabileceğimiz bir izlenim yoktur. Olayların ard arda gelmesi bizde bir alışkanlık oluşturur. Bunlar arasında zorunlu bir bağ olduğunu söyleyemeyiz. Bu alışkanlıklar daha sonra inanca dönüşmektedir. Hume deneysel bilimlerde ise nedensellik yerine olasılığı koymaktadır. Hume'un epistemolojisi ile elde edilen her bilgi bir sonuç, bu bağlamda her algı ya da izlenim bir nedendir. Bu açıdan Hume'un epistemolojisi bilgi denilen sonuç ile algı denilen neden arasındaki bir bağ, diğer ifade ile bilginin kazanılmasının nedenselliğidir (Gecegider, 2011: 12). Gazali'ye baktığımızda ise; nedenselliği ele alırken ilk önce sebep ile sonuç arasındaki ilişkinin zorunlu olmadığını, olumsal olduğunu ileri sürerek başlar. Bir şeyin varlığı öbürünün varlığını, bir şeyin yokluğu öbürünün yokluğunu zorunlu kılmaz. Bizim sebep ile sonuç arasındaki ilişkiyi zorunlu görmemiz olsa olsa alışkanlıktan ötürüdür. Gazzali ise nedenselliği filozofların nedenlerle sonuçların yan yana bulunmasının zorunlu olması konusundaki hükümlerin, nedenin bulunduğu yerde sonucun bulunmamasının ve sonucun nedensiz meydana gelmesinin imkansız olmasını içeren görüşlerin yanlışlığıyla açıklar (Gazzali, 2002: 159).

Gazali, alışkanlık sonucu olarak birinin neden, diğzerinin sonuç olduğuna inanan iki şeyden birinin, diğzerinin yanında bulunması zaruri bir durum olmadığını belirterek, bu durumun art arda gelen tüm ikili şeyler için geçerli olduğunu belirtmiştir. Bunlardan birinin ispatı diğzerinin ispatını içermediğı gibi birinin olumsuzlanmasının diğzerinin olumsuzlanmasını içermeyeceğini, birinin varlığı diğzerinin varlığını gerektirmediğı gibi birinin yokluğu diğzerinin yokluğunu da gerektirmeyeceğini belirtmiştir. Örneğın susuzluğun giderilmiş olması ile su içmek, toklukla yemek yemek, yanmakla ateşe dokunmak, ışık ile güneşın doğması, iyileşmekle ilaç, ishalle ishal ilacı gibi yan yana bulunan ve sebep-sonuç olarak algılanan şeyler arasında akli bir lüzum ve zaruret yoktur (Demircioğlu, 2008: 115).

Epistemolojik açıdan nedensellik Gazali ve Hume'un nedensellikle ilgili görüşlerinin kesiştiğı alandır. Hem Hume hem de Gazali, nedenselliğın bir alışkanlığa dayandığını, bu alışkanlığın nesnelere veya olayların ard arda gelmesi sonucu oluştuğunu, bu ard arda gelmenin süreklilik ya da tekrarlılık gerektirdiğini, nedensel ilişkinin nesnelere kendisinde değil zihinde meydana geldiğini ve nedensel bağıntının zorunlu değil mümkün olduğunu belirtmişlerdir.

Hume, Gazali'den etkilenmiş midir? Sorusuna da kesin olmamakla beraber, Gazali'den etkilenen Malebranche aracılığıyla Hume'un da ondan ve fikirlerinden haberdar olup, ondan etkilendiğini söylemenin mümkün olduğunu da belirtmek lazım gelmektedir.

Kaynakça

- Abrahamov, B. (2009). Gazali'nin Nedensellik Teorisi, (Çev.Yaşar Türkben), e-makâlât Mezhep Araştırmaları II.
- Akarsu, B. (1998). Felsefi Terimler Sözlüğü, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- Ayçiçek, B. (2012). *Gazali ve Felsefe*, İstikamet Dergisi, Sayı.4.
- Cevzici, A. (2002) Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Copleston, F.(1990). Çağdaş Felsefe cilt 5 İngiliz Filozofları bölüm c Hume, (Çev.Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul.
- Demircioğlu, A. (2008). *Eleştiri ve Şüphe Temelinde Gazali'de Bilgi Meselesi*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Felsefe Grubu Eğitimi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Gazali, İ.(2002). Tehafüt-el Felasife, çev.Bekir Sadak, Ahsen Yayınları, İstanbul.
- Gecegider, N. (2011). *David Hume ve Kant'ta Nedensellik Sorunu*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- Hançerlioğlu, O.(1993). Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Hume, D.(1976). İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma, (Çev.Oruç Aruoba), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Şekerci, A. E. (2009). *Gazali ve David Hume'da Nedensellik*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Ana Bilim Dalı Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul.
- Türkben, Y. (2012). Gazali ve Nedensellik, Elis Yayınları, Ankara.
- Vural, M. (2004). Gazali Felsefesinde Bilgi ve Yöntem, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Yazıcı, S. (2010). Gazali ve Hume: Nedensellik ve Mucize Üzerine, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, Cilt 7, Sayı.2.

